

הרב שמואל בן שלום

ישיבת מיר – ירושלים

'ברית עולם ערוכה בכל ושמורה' – הקדמה ללימוד פירוש הרמב"ן על התורה (מאמר ראשון)

תפיסת התורה של הרמב"ן מהווה את הבסיס לכל סוגי הפרשנות שלו, עד שראוי לומר שלא ניתן באמת להבין את פירושי הרמב"ן מבלי להבין את עומק תפיסת התורה שלו. לא לחינם פרש הרמב"ן את תפיסת התורה שלו בהקדמתו לפירושו. אולם החפץ להבין את תפיסת הרמב"ן לעומקה צריך להעמיק היטב בלימוד הקדמתו, ולהשוותה ליתר כתבי הרמב"ן, שכן הרמב"ן עצמו סתם את דבריו וחתמם, כמבואר בסוף ההקדמה¹. לכן, ברצוני לפרוס כאן את תפיסתו של רבינו הרמב"ן כהקדמה בסיסית לכל החפץ להעמיק בלימוד פירוש הרמב"ן על התורה.

את תפיסת התורה והפרשנות של רבינו הרמב"ן ניתן לסכם במשפט אחד: החרוז המופיע בשיר שכתב הרמב"ן בהקדמת התורה.

”כי כל יקר וכל פלא כל סוד עמוק וכל חכמה מפוארה, כמוס עמה חתום באוצרה,
ברמזו בדיבור בכתיבה באמירה.”

בסדרה זו אבאר את עומק כוונתו.

א. מטרת המין האנושי בעולם

ה' יצר את העולם כדי שיוודע שמו יתעלה בעולם. זוהי מטרת המציאות כולה ומטרת המין האנושי, שהוא מבחר המציאות².

ידיעת השם צריכה להגיע בכמה דרכים: ראשית, עצם ההתבוננות בטבע כדי להבין מה מקורו, ומה נדרש האדם לעשות בו, היא ראשית מהות האדם וההבדל בינו ובין החמור שהוא רוכב עליו³.

¹ ואע"פ שהרמב"ן השביע את הקורא שלא יסבור בסודותיו סברות מפי עצמו, רק מפי חכם מקובל, באו תלמידיו ותלמידי תלמידיו ופירשו דבריו, ועיין ס' כתר שם טוב הקדמה עמ' ב.

² רמב"ן לבראשית א, כו', ב, כז, שמות יג, טז, דברים לב, כו, דרשת תורת ה' תמימה.

³ דרשת תורת ה' תמימה, עמ' קמג (כל ההתייחסויות לכתבי הרמב"ן הן לפי מהדורת שעוועל).

בראשית מילון 3

כיוון שזוהי מהות האדם, זהות בני האדם מוגדרת ע"פ אמונתם. עם ישראל נבחר מכל העמים בגלל האמונה - אברהם אבינו היה לוחם למען אמונת האמת⁴ ומסר נפשו עליה, ולכן בחר בו ה' ⁵. פירוש 'ויקרא בשם ה' ⁶ הוא שהיה מפרסם את האלהות בכל מקום. זוהי מעלת זרע אברהם, ששמרו את אמונת אברהם. וזה כולל את צאצאי אברהם שאינם מבני ישראל - המפרשים כולם תוהים על התמקדות ספר איוב באיוב וחבריו שע"פ הפשט היו לכאורה גויים, ומפרשים בדרכים שונות. הרמב"ן סובר שהם היו מזרע אברהם ולכן ידעו את האמונה האמיתית, ולכן הם ראויים לנבואה ולכבוד⁷.

וגם מצב העמים האחרים נקבע לפי אמונתם: הנוצרים והישמעאלים נעלים מהטטרים והטורקים והצאבה ובני רומניה שבפאת צפון כיוון שהגיעה אליהם התורה ולמדו לחשוב בדבר האמונה⁸. באותה דרך מפרש רבינו את זהות מלכות אדום: הראשונים דנו רבות מדוע רומי מזוהה עם אדום, ופירשו בדרכים שונות. לדעת רבינו, מלכות אדום אינה לאום אלא אמונה - הנצרות התפשטה לראשונה בקרב בני אדום, ולכן כל מאמיני הנצרות, מכל עמי אירופה, מכונים 'מלכות אדום'⁹. כמו כן, מלך אדום אינו שליט חילוני אלא מנהיג הדת האדומית, האפיפיור היושב ברומא, לפניו יתייבב המשיח ויאמר לו 'שלח את עמי ויעבדוני'¹⁰.

אחרי שהאדם מתבונן בשאלה זו, עליו להגיע למסקנה שה' ברא את העולם. כאמור, הידיעה הזו היא מטרת העולם, והיא מתחלקת לכמה סוגים: ראשית, קיימת הידיעה: 'שאינ לנו טעם אחר ביצירה הראשונה, ואין אל עליון חפץ בתחתונים מלבד שידע האדם ויודה לאלוהיו שבראו'¹¹. בהבנה זו נכללים שני עניינים: א. שנדע שה' ברא את העולם, שהוא יודע את המתרחש בו ושהוא משגיח עליו. ב. שנודה בזה בפה, באמצעות התקבצות בבתי הכנסת לתפילה, ובמעשה, בקיום המצוות.

בידיעה זו נכללת האמונה 'שכל דברינו ומקרינו כולם נסים אין בהם טבע ומנהגו של עולם כלל', דהיינו שכל מה שנראה לנו כמונהג בדרך הטבע הוא למעשה הנהגתו יתעלה.

במעשי המצוות יש ארבע דרגות, שניתן להקביל אותן במידת מה לתהליך האמונה: א. שלא לשמה, היא ההתנהגות בעולם כראוי כדי לקבל פרס בעוה"ז. ב. יראה, היא עשיית המצוות כדי לזכות לעוה"ב במובנו הגשמי, הצלה מייסורי הגיהנום ועונג בגן עדן (הרמב"ן מתמקד בגיהנום, כי גן עדן האמיתי נעלה יותר והוא שייך בדבקות¹²). ג. אהבה, היא עשיית המצוות עם עסקי העוה"ז מאהבת ה' המצווה. ד. דבקות. הדבקים בה' הם 'העוזבים כל עניני העוה"ז

⁴ בר' יא, כח.

⁵ שם יב, א.

⁶ שם שם ח.

⁷ איוב א.

⁸ שם עמ' קמב.

⁹ ספר הגאולה עמ' רלח.

¹⁰ ספר הויכוח עמ' שיב.

¹¹ שמות יג, טז.

¹² ראו בשער הגמול.

ואינם משגיחים עליו כאילו אינם בעלי גוף, וכל מחשבתם וכוונתם בבוראם בלבד כאשר היה הענין באלהו¹³, הדבק מיישם במעשיו את האמונה שכל דברינו ומקרינו הם נסים, ואין לעולם הזה שום משמעות אמיתית.

במקומות אחרים¹⁴ מתוארת דרך העיון: לפי דרך זו, השגת ה' היא התבוננות בספירותיו לפי סדרי הקבלה, הרמב"ן אינו מפרש הרבה, אבל לכאורה כוונתו לעיון שכלי עמוק בכל ספירה וספירה מספירותיו של ה', הבנתה והתבוננות בה עד שהאדם נטמע בה, לאחר שהאדם חווה את הספירה הנמוכה, הוא עולה בדרגה אל הספירה הבאה. לכאורה, זוהי דרך התעלות מקבילה ומשלימה לדרך המצוות ולדרך האמונה. כי מצב האדם העושה מיראה מקביל לעיון במידת הדין, שהיא ספירת יראה, ומצב העושה מאהבה מקביל לעיון במידת הרחמים, שהיא ספירת אהבה. (פרטי הספירות יתבארו בהמשך)

מאחר ומטרת העולם להכיר מתוכו את ה', הוא נוצר כך שהמתבונן בו ילמד להכיר ממנו את ה'¹⁵. בלשון חריפה יותר נאמרו הדברים בספר האמונה והביטחון המיוחס לרמב"ן, ועכ"פ הוא מבית מדרשו, בשם ר"י סגי נהור והרמב"ם 'היה מביט בתורה. ראה הויות בעצמו שהיו הויות מן החכמה, ומתוך הויות ההם שהיו הויות החכמה מכיר שהם עתידין להגלות. כך שמעתי זה"ל בשם החסיד ר' יצחק בה"ר אברהם ז"ל. וכן היתה דעת הרב בעל מדע¹⁶ באמרו מתוך שהוא יודע בעצמו יודע כל הנמצאים¹⁷. כלומר, ה' יצר את העולם ע"פ הויותו יתעלה, ולכן העולם משקף את ה' יתברך. לכן, גם התבוננות בבריות העולם יכולה ללמד אותנו את ה'.

ב. מהות התורה

כאשר רצה ה' לברוא את העולם, ברא ראשית את התורה¹⁸, היא ראשית הכל, ובה ברא את העולם כולו. כל חלק וחלק מהבריאה נברא בכוח שם הגנוז בפרשה אחת מן התורה¹⁹.

מטרת התורה היא הגשמת מטרת העולם, דהיינו גילוי שמו יתברך.

וכשם שמטרת העולם צריכה להגיע בדרכים שונות, וכולן מביאות לתכלית אחת ברבדים שונים, כך התורה פועלת ברבדים שונים לאותה מטרה. ופעולתה נמצאת בכל הרבדים הנמצאים בטקסט התורה. החל מרובד הסיפור, דרך רובד הרמזים, המילים, האותיות ועד לצורת האותיות – לכל אחד מהרבדים יש משמעות. לכאורה נראה לומר שכך מפרש

¹³ ויקרא יח, ד, דברים יא.

¹⁴ בראשית א, א. שם כד, א מתוך ספר הבהיר. במדבר ד, כ ועיין כתר שם טוב על המקום. הדברים מפורשים יותר בספר אמונה וביטחון.

¹⁵ תחילת דרשת תורת ה' תמימה, עמ' קמא.

¹⁶ הל' יסוה"ת פרק י הלכה ב.

¹⁷ ספר האמונה והביטחון פי"ח.

¹⁸ ב"ר א, א, רמב"ן בראשית א, א.

¹⁹ דרשת תורת ה' תמימה עמ' קסח.

הרמב"ן את הפסוק 'תורת ה' תמימה משיבת נפש'²⁰, התורה היא שלמה, לכל היבט שבו ניתן להתבונן בה יש משמעות. וכולם אותו הדבר עצמו בעולמות ובדרכים שונים זה מזה. זהו עיקרון גדול בתורת הרמב"ן (והקבלה בכלל), שכל המציאות עשויה רבדים רבדים וכולם משתקפים זה בזה מהיבטים שונים.²¹

מצאתי ברמב"ן שלוש עשרה דרכים בהן ניתן להתבונן בתורה, ובכולן מביאה התורה לגילוי השם בעולם. הדרכים הללו תבאנה בעז"ה בסדרה זו. במאמר זה אעסוק בדרך הראשונה והשנייה, הנכללות בדרך הפשט. ובמשמעותן בתפיסת הרמב"ן.

ג. דרך הפשט

הדרך הראשונה בה מביאה התורה לידיעת ה' היא דרך הסיפורים, ועניינם הוא ללמד את האדם שה' ברא את העולם מאין, ויודע אותו, ומשגיח עליו, וגומל חסד לעושים רצונו ומעניש את עוברי רצונו.²² עוד מלמדים הסיפורים שה' מגרש את החוטאים נגדו מן הארץ, אם מארץ הקודש, אם מגן עדן, אם מן האדמה²³, אם מהעולם כולו. לכן גורשו הכנענים מארץ ישראל, ולכן גורשו בני ישראל מארץ ישראל כשחטאו.²⁴ זוהי דרך האמונה השכלית.

הדרך השנייה היא דרך המצוות, וכוונת כולן היא להורות את האדם להכריז בכל מעשיו על אמונתו בה', להודות בהם שהוא קיים,²⁵ רוב המצוות מייחדות את חיי האדם לעבודת ה' תמיד.²⁶ והן מחולקות למצוות לא תעשה המביאות ליראה ומצוות עשה המביאות לאהבה²⁷ וזוהי דרך המעשה.

שתי הדרכים הללו נכללות בדרך הפשט של התורה, דהיינו שהן עולות מקריאת הסיפור הכתוב בתורה, כספר רגיל הנכתב לבני האדם. דרך הפשט היא ההתבוננות בסיפור התורה כולו, ובסיפורים הקצרים מהם הוא מורכב. לכן הרמב"ן בפירושו תמיד מתבונן ברעיון הכללי של הסיפור, ובסדר הסיפורים זה עם זה, כי הם היוצרים את הסיפור השלם. לכן הרמב"ן מפרש ש'אין מוקדם ומאוחר בתורה'²⁸ תקף רק כאשר יש סיבה הגיונית להציב פרשה שלא בזמן התרחשותה.²⁹ ובניגוד לדעת רש"י והראב"ע.

אבל כבר אמרנו שזו רק אחת מדרכי הקריאה בתורה, ולתורה יש משמעות בכל דרך שתבונן בה.

²⁰ תהלים יט, ח.

²¹ מהר"ם אבוסאולה בראשית א, כד בשם ר"י סגי נהור.

²² שמות יג, טז.

²³ במובן של עבודת האדמה.

²⁴ בראשית א, א. ועיין ויקרא יח, כה.

²⁵ שמות יג, טז, עיין דברים ו, ג.

²⁶ ויקרא יח, כה.

²⁷ דברים יא.

²⁸ פסחים ו, ב, ירושלמי מגילה ז, א, ועוד.

²⁹ במדבר ט, א, טז, א.

ד. הפיכת הפשט לפני התורה

ברצוני להתמקד בקטע עמום בהקדמת הרמב"ן.

"ונראה שהתורה הכתובה באש שחורה ע"ג אש לבנה כענין הזה שהזכרנו היה שהיתה הכתיבה רצופה בלי הפסק תיבות. והיה אפשר בקריאתה שתקרא על דרך השמות, ותקרא על קריאתנו בענין התורה והמצוה, ונתנה למשה רבינו על דרך חלוק קריאת המצוה, ונמסר לו ע"פ קריאתה בשמות".

נראה לבאר, שהפשט שונה מכל דרכי הפירוש האחרות של התורה בכך שהוא הדרך הפשוטה ביותר העומדת מול הלומד מיד, ואינה זקוקה לדקדוק והעמקה יתרה. אבל כל הדרכים האחרות הרי הן נסתרות במעמקי התורה. הדבר הזה נכון הן לדרך השמות הן לכל דרכי הפירוש האחרות שאינן פשט – כולן אינן נראות במבט הראשון וצריכות להעמקה ועיון.

מתי נוצרה בכורתו של הפשט? לדעת הרמב"ן הדבר הזה התרחש במתן תורה בהר סיני, שבו ירדה התורה לארץ. לפני שירדה התורה היתה אוסף אותיות, וכל פירוש אפשרי יכל לעלות מהן בשווה³⁰. וכיוון שירדה התורה לארץ נתלבשה בדרך המתאימה לעולם שלנו, היא דרך הפשט שעניינה להביא את האדם לידיעת ה' דרך סיפורי האמונה ודרך המצוות המכריזות את האמונה.

לכן, סובר הרמב"ן³¹ שפירוש מאמר חז"ל 'קיים אברהם אבינו כל התורה כולה'³² הוא שלמד אברהם את סודות התורה וקיים את המצוות לפי העולה מהסוד, כי לפני מתן תורה היתה דרך הסוד שקולה לא פחות מדרך הפשט ברבדי קריאת התורה, וממילא היה ראוי לא"א ללמוד אותה, כי היא התוכן העמוק של המצוות.

והדברים יתבארו מתוך ביאור דברי הרמב"ן בפרשת מעמד הר סיני.

שנינו בספר הבהיר "בשבע קולות ניתנה תורה, ובכלם נגלה עליהם אדון העולם וראום. והיינו דכתיב 'וכל העם רואים את הקולות'...בתחילה רואים את הקולות, ומה ראו, שבע קולות שאמר דוד. ולבסוף שמעו הדיבור יוצא מבין כולם³³".

³⁰ יש מי שפירש שאוסף האותיות עצמו הוא ספירת חכמה, כי בספירת חכמה נמצאת כל השתלשלות האלהות בכוח, ודרכי הקריאה שלו הן תלויות בספירות השונות. עיין כתר שם טוב הקדמה עמ' ה, בר' א, א, אבוסאולה שם.

³¹ בר' כו, ה.

³² יומא כח: ומקבילות.

³³ כט-לב (כל הציונים לפי מהדורת שלום).

בראשית מליון 3

ושם נאמר "אשו הגדולה היתה בארץ שהוא קול אחד, ושאר קולות היו בשמים...ומאין היה יוצא הדיבור, מתוך האש"³⁴.

המאמרים הללו הם יסוד שיטת הרמב"ן בביאור מתן תורה³⁵.

התורה ניתנה בשבעה קולות, כלומר, בכל שבע הספירות³⁶. אבל רק משה רבינו שמע את שבעת הקולות. בני ישראל שמעו רק קול אחד, ככתוב 'קול גדול ולא יסף'³⁷. איזה קול שמעו בני ישראל? את הקול שיצא מתוך האש. האש היא סמל לשכינה או מידת מלכות, שהיא הספירה התחתונה והיא מנהיגה את העולם הזה³⁸. במידה הזו העולם מתנהג לפי סדרי הטבע הרגילים, וכל יתר המידות שופעות אליה, כך שהיא כלולה מכולם.³⁹

הרמב"ן שב ומזכיר ש'שמו הגדול ירד על הר סיני ושכן עליו באש'⁴⁰, מידת תפארת היא המכונה 'השם הגדול'. היא הספירה המרכזית בהנהגת העולם יחד עם מידת מלכות, היא מידת הרחמים ומלכות היא מידת הדין הרפה. מידת תפארת היא הנהגת העולם בדרך נס שמחוץ לגדרי הטבע⁴¹. מידת תפארת ירדה על ההר ושכנה בתוך האש שהיא מידת המלכות. בני ישראל השיגו רק את מלכות, אבל משה רבינו השיג את מידת תפארת שנתלבשה בתוך המלכות, והוא לימד זאת את בני ישראל. זה מה שנאמר 'אנוכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום', כלומר, בני ישראל שמעוהו מפי מידת הגבורה שהיא מלכות. אבל יתר עשרת הדיברות לא שמעו בני ישראל בעצמם אלא משה רבינו שמע ולימדם. לכן, בעשרת הדיברות שביתרו נאמר 'זכור' כי כך שמע משה עצמו, כי זכור הוא ממידת האהבה, ומסמל את מידת תפארת והרחמים, ובעשרת הדיברות שבואתחנן נאמר 'שמור', כי כך שמעו בני ישראל⁴², כי שמור מסמל את מידת הדין או המלכות.

על זה כתב הרמב"ן 'התורה ברית עולם, ערוכה בכל ושמורה' ובגרסת אבוסאולה נאמר 'כלולה בכל ושמורה'.

וביאור המשפט הזה נראה, שידוע בקבלת הרמב"ן שמידת היסוד 'ברית עולם' היא מאספת את כל המידות שקדמו לה ומעבירה את השפע למידת מלכות. לכן נקראה מידת יסוד 'כל', ומידת מלכות נקראת 'בכל' כי היא בתוך מידת הכל, והיא כלולה מכל הספירות כולן⁴³.

³⁴ ל.

³⁵ עיקר הדברים נמצאים בפירוש לשמות יט, כ, והרמב"ן חוזר ומפרט עוד בכמה מקומות.

³⁶ עיין בספר הבהיר אות לב שלמעשה ניתנה תורה בעשר ספירות.

³⁷ דברים ה, יט.

³⁸ בר' יז, א.

³⁹ שם כד, א.

⁴⁰ שמות יט, כ.

⁴¹ שמות ו, ב.

⁴² דברים ה, יא ע"פ פירוש מהר"ם אבוסאולה שם. מקור החילוק בין זכור ושמור בס' הבהיר קכג-קכד. השווה לחלוקה שהבאתי לעיל, בין יראה ואהבה – לדעת הרמב"ן יראה היא מלכות ואהבה היא תפארת. אבל אע"פ שמצוות עשה מביאות לתפארת אין בכך כדי לסתור את שיטתי, כי כל הסמלים הללו נכונים מהיבטים שונים. כך גם יתכן היבט לפיו תורה שבכתב היא תפארת ותושבע"פ היא מלכות.

⁴³ בר' ט, יב, כד, א.

א"כ פירוש דברי הרמב"ן שהתורה היא במידת מלכות, ועניינה העניין הזה שבמלכות שהיא כלולה מכל המידות הקודמות בעולם, אבל היא 'שמורה', כלומר היא נמצאת במלכות ובדין, בסדרי העוה"ז. כלומר, בתורה יש רבדים רבים כנגד כל הספירות, אבל היא עצמה נתגלתה לבני ישראל כמלכות, בדרך הפשט שהיא דרך סדרי העולם הרגילים⁴⁴.

הרמב"ן ממשיך ומבאר שהתגלות בהר סיני היא עצמה אותה התגלות ששכנה במשכן, "והיה במשכן תמיד עם ישראל הכבוד שנראה להם בהר סיני, ובבוא משה היה אליו הדיבור אשר נדבר לו בהר סיני...היה הקול בא מן השמים אל משה מעל הכפורת, ומשם מדבר עמו. כל דבור עם משה היה מן השמים ביום, ונשמע מבין שני הכרובים, כדרך 'ודבריו שמעת מתוך האש'⁴⁵". כלומר, היתה שם התגלות 'הכבוד' הוא השכינה, והקול של התפארת ירד מן השמים ונשמע למשה מתוך המלכות.

אם כן, כל המצוות שנצטוו בני ישראל באהל מועד נאמרו גם הן באותה דרך. והרמב"ן מבאר⁴⁶ שכל המצוות כולן נאמרו במדבר סיני, אם בהר סיני ואם באהל מועד, כך שכולן ניתנו בדרך זו.

בספר דברים⁴⁷ שב משה וביאר לבני ישראל את המצוות שכבר ניתנו בהר סיני, וכבר לבשו את דרך הפשט.

ובע"פ מסר משה רבינו את ההבנות העמוקות הצפונות בתורה, הן הכלולות בשבע הספירות, והן דרכי הסוד שנמסרו מדור לדור עד היום.

⁴⁴ ועיין כתר שם טוב בהקדמה עמ' ה "נמצא תורה שבכתב כלולה ומאצלת תושבע"פ הכלולה מן הכל הנמשלת לים, כאומרו כל הנחלים הולכים אל הים והים איננו מלא, והיא כלולה מל"ב נתיבות החכמה הראשונה בראשית וסוף התורה שבכתב, והם כ"ב אותיות ועשר ספירות".

⁴⁵ שמות כה, א.

⁴⁶ ויקרא כה, א.

⁴⁷ ראה הקדמתו לס' דברים, שם טו, יב.